

Från Wendela Hebbe till Mustafa Can

En linje i socialreportagets historia

Av Ami Lönnroth

”Den som våren 1845 någon gång vandrade utåt den s k Nya vägen, såg, utanför något av de gamla rucklen, som till vänster omger densamma, två små trasiga barn, som lekte bland bergen och de betande getterna.”

Det är en sagoton i anslaget i Wendela Hebbes första socialreportage ”Arbetskarlens hustru”. För mig för det tankarna till inledningen av Astrid Lindgrens Pippi Långstrump i Söderhavet, publicerad drygt hundra år senare:

”En vacker sommardag kom det en herre åkande i sin bil till den lilla staden. Han bodde i en mycket större stad, och därför hade han fått för sig, att han var finare och märkvärdigare än människorna i den lilla, lilla staden. Nu var det ju också det att han hade en så väldigt fin bil och att han själv var en så präktig herre med blanka skor och en tjock guldring på fingret. Så det var kanske inte så underligt, om han trodde, att han var något ytterst fint och förnämt.”

Det är tilltalet till vandraren på Nya vägen respektive den tänkte besökaren i ”den lilla, lilla staden” som gör att man snabbt blir indragen i berättelsen och nyfiken på vad som kommer att hända. Men i Wendela Hebbes ”följetong”, som hennes socialreportage kallades, övergår snart sagan till grym verklighet i fattigdom och nöd vid 1800-talets mitt medan berättelsen om Pippi blir den mest uppmuntrande fantasifykt för 1940-talets tuktrade välfärdsbarn, ett indirekt socialreportage om man så vill, där de starka blir svaga och de svaga blir starka.

Wendela Hebbe själv kallade sig inte socialreporter. Hon såg sig nog inte ens som journalist. Det yrket var ännu inte riktigt uppfunnet. Professionaliseringen av dagstidningarnas medarbetare skulle dröja till en bra bit in på 1900-talet. I tidningarna förekom litteratörer och publicister. Många var författare som försörjde sig med skrivelser i tidningarna. Så också Wendela Hebbe. Det ovanliga med henne var dels att hon var kvinna – den första fast anställda i svensk press - och dels att hon kom att förnya journalistiken just genom sin socialt medvetna uppsökande journalistik. Vi sentida journalister räknar henne som vår första socialreporter och det är för den insatsen vi har anledning att minnas henne idag, snarare än för hennes romaner.

Vad är det då i Wendela Hebbes reportage från 1840-talet som gör henne till det sociala reportagets urmoder? Jag lutar mig mot medieforskaren Britt Hulténs karakteristik av vad som utmärker ett modernt socialt reportage för att se i vilken mån det också stämmer in på dessa snart 160 år gamla texter:

Ett klassiskt grepp när det gäller berättartekniken har Wendela Hebbe enligt Britt Hultén gemensamt med sentida efterföljare:

Reportern som handgriplig följeslagare och guide i nödens miljöer är ett klassiskt mönster.

”Den vanligaste formen genom decennierna är en blandning av miljöbeskrivning, scenisk framställning, direkta anföringar och i någon mån också en reporter som reflekterar och värderar.”

Vidare konstaterar hon:

Ett bra reportage berör. Det finns en röst i texten som talar till läsaren och som låter trovärdig och angelägen.

”Visst var det ett långt stycke väg att hämta fattigsoppan: men vad skall den fattige göra? Visst låg det lilla barnet dödligt sjukt, men sådant fick inte hjälpa; de andra kunde inte svälta ihjäl för det!”

Texten igenom vänder sig författarinnan då och då till sina läsare för att försäkra sig om att de är med och att de inte har misstolkat de omständigheter hon beskriver. Hon har en avsikt med sitt reportage – att väcka medkänsla – och hon spar inte på detaljerna när det gäller att beveka sina läsaes hjärtan. Inte vill hon till exempel döma ut berättelsens fattige arbetskarl för att han är ”senfärdig och långsam av sig”. Han är trots allt ”en nykter och beskedlig om och något ’jenfaldiger’ karl”. Desto rappare är hans hustru, ”den enda karlen i familjen”. Det var hon som ”på starka skuldror bar de andras väl och ve”. Men minsta barnet insjuknar och dör, blir lagt i fattigkista som ställs i en angränsande vedskrubb:

”Små barnen undrade mellan sig att mor, som alltid varit så rädd om lilla Hanna, kunde nännas lägga henne i den kalla skrubben, helst hon var så kall om ansikte och händer, att hon helt säkert frös.”

Till råga på eländet går mor Brita och bryter armen. ”Den raska, oförtrutna kvinnan är emellertid för närvarande icke arbetsför, och sålunda ut stånd att förtjäna en enda vitten, ligger i olidlig värk både natt och dag, och barnen frysa och hungra omkring henne.” Men hon är undergiven och förtröstansfull: ’Gud vare lov att det är den vänstra armen’.”

Nej, här är det inte meningen att ett enda öga skall vara torrt. Vi ska beröras och bevekas att ge av vårt överflöd.

Så låter inte ett socialreportage idag. Det skulle troligen dömas ut som naivt och sentimentalt. Men skalar man bort de känslomässiga tonfallen och får det att låta lite mer objektivt och kyligt registrerande så skulle det säkert fungera också idag – i till exempel en skildring av en fattig familj i ett krigshärjat Irak eller Afghanistan.

Britt Hultén menar att Wendela Hebbes reportage är föregångare för vår tids kampanjournalistik, sådan som alltjämt bedrivs då och då i hennes egen gamla tidning Aftonbladet, må vara med andra tonfall och utifrån andra föreställningar om de enskildas och samhällets ansvar.

Vilka är det som blir socialreportrar?

Britt Hultén ser ett mönster:

Det sociala reportaget utvecklas då författare blir journalister och journalister författare.

Det stämde, som vi vet, på Wendela Hebbe som under sina mest verksamma år på Aftonbladet kom att tillfälligt lämna det skönlitterära författandet för att ägna sin kraft åt realistiska skildringar av fattiga människors öden, dock med ett tonfall och en gestaltningskonst hämtade i romantiken.

Det stämmer också på flera reportrar i den första generationen tuffingar bland kvinnliga reportrar, de sk pennskaften som odödliggjordes av Elin Wägner i hennes roman Pennskaftet från 1910. Elin Wägner gick själv från reporterskap till författarskap. En av hennes samtida, Ester Blenda Nordström, blev en tidig "wallraffare" i svensk journalistik, med Elin Wägner och hennes dåvarande make John Landquist i bakgrunden som uppmuntrare och hejarklack. Mest känd blev Ester Blenda för sin reportageserie i Svenska Dagbladet 1914 då hon förklädd till piga avslöjade både ohygien och stränga arbetsvillkor för pigor på ett modernt lantbruk. En rolig och tankeväckande doktorsavhandling om detta journalistbusfrö i det tidiga 1900-talet lades fram 2002 av Margareta Stål vid JMG (se källförteckning). Serien publicerades sedan som bok med titeln "En piga bland pigor". Den kom ut i flera upplagor och väckte ett våldsamt rabalder och inte minst moralisk indignation över den metod hon hade använt. "En sociologisk undersökning" kallade John Landquist den för när han långt senare (1957) skrev ned sina minnen. Och vid det laget hade han tydligen fått lite kalla fötter vid tanken på vad han och Elin Wägner den gången uppmuntrat den företagsamma Ester Blenda Nordström till:

"Det gällde sålunda en 'sociologisk' undersökning av i Sverige förr ej bedrivet slag. För planens framgång ansågs nödvändigt – vilket det väl också var – att hennes avsikter hemlighölls. Men det betänktes ändå för litet, att saken kunde ha sina för den andra parten känsliga sidor, om också dess anonymitet självklart skulle skyddas."

Här var vi långt från Wendela Hebbes romantiska och idealiserade beskrivningar av de fattiga och nödlidande – sådana som väckte medlidande och öppnade portmonnärer och fick människor att känna sig goda och generösa. Det var en attack på lantbrukets alla fordrande husbönder, sammanfattad i en enda person, bonden på "Taninge", som gården Jogersta kom att kallas i reportaget. En attack som inte förblev obesvarad. Snart kom den attackerade bonden själv ut med en motbok, "Ett pennskaft som piga" och debatten fick nytt krut. Ester Blenda Nordström blev en journalistikens megastar under några intensiva år men lämnade snart dagsrapporterandet för att som frilansskribent skriva reportageböcker från sina äventyrliga och slitsamma expeditioner till olika delar av världen. En författare med identitet journalist, en förebådare av det senare 1900-talets rapportböcker.

Britt Hultén tar som mer sentida exempel på författarens dubbla roller - diktarens och reporterns - ett citat av Josef Kjellgren om arbetet med romanen "Människor kring en bro" 1934:

"Jag kämpar hårt för att materialet inte ska rinna ut i romanens döda form"

och ett citat av Folke Isaksson ur en artikel i BLM 1977:

"Det var ett par år då jag inte riktigt visste vad jag skulle göra istället (för att skriva poesi). Sedan kom det några angelägna uppgifter och tog hand om mig. Jag for till Indien på två resor och jag gjorde reportage bland svenska bruk och verkstäder under nästan ett år, och med det fick jag inblick i det svenska klassamhället. Jag gjorde resor och böcker tillsammans med fotografer och jag närmade mig människor med anteckningsboken och bandspelaren. Först tog det emot, men snart märkte jag vad det gav."

Uppenbarligen är det så att det sociala reportaget kommit att diskuteras och utvecklas under perioder då de skönlitterära författarna intresserat sig för dess gestaltning. Så var det under Josef Kjellgrens 30-tal och sen återigen cirka fyrtio år senare när många skönlitterära författare blev reportrar. Det var åren efter 68-vänsterns intåg på samhällsscenen med

kårhusockupation, Vietnamdemonstrationer och en pånyttfödd kvinnorörelse.

Rapportböckerna flödade från förlagen i en strid ström. Några exempel bland många: Sara Lidmans Gruva (1968), P O Enqvists Legionärerna (1968), Carin Mannheimers Rapport om kvinnor (1969), Maja Ekelöfs Rapport från en skurhink (1970), Göran Palms Ett år på LM (1972).

Detta var en tid då man diskuterade huruvida litteraturen spelat ut sin roll som verklighetsbeskrivare, vilket citatet av Folke Isaksson ovan belyser. Den diskussionen hör man förvisso inte mycket av idag, den som en gång i tiden startade i Frankrike med Emile Zola vars reportagebok "Hallarna" (1873) har skrivit både litteratur- och journalistikhistoria.

Den fråga vi snarare bör ställa oss idag, 2003 är: Har det sociala reportaget spelat ut sin roll? Och om inte, var finner vi idag våra guider i nödens miljöer, var finner vi det uppfordrande tilltalet som inte lämnar våra samveten någon ro?

Vi talar nu om en tid då den "ironiska generationen" intagit scenen, då 68-ornas engagemang framstår som dammig och musealt. Men det finns några undantag. Störst genomslag i genren socialreportage idag, 2003, har troligen tevereportern Janne Josefsson. Det beror väl till en del på tevemediets genomslagskraft men också på de tuffa metoder han använder. Det berömda valstugereportaget i teveprogrammet Uppdrag granskning hösten 2002 genomfördes med hjälp av dold kamera, vilket ledde till en häftig debatt. Ett stort antal företrädare för en upprörd allmänhet anmälde programmet till Granskningsnämnden för Radio och TV. Journalistkårens omdöme var däremot i stor utsträckning positivt, vilket också yttrade sig i att Janne Josefsson belönades med Stora journalistpriset som "Årets avslöjare" för sitt reportage. Min egen ståndpunkt då jag diskuterade det reportaget vid en gästföreläsning på JMK i oktober 2003 var kritisk eller i varje fall ifrågasättande. Och den fråga jag tog upp till diskussion var denna:

Kan vi kritisera samtidigt som vi visar medkänsla med dem vi kritiserar?

Eller för att formulera det annorlunda: *Är det försvarbart att kränka dem man själv kritiserar just för deras sätt att kränka andra?* Så som fallet var med de rasistiska politikerna som filmades med dold kamera.

Det borde i varje fall påpekas att detta är ett typiskt journalistiskt dilemma. Ett dilemma som påminner om det som Ester Blenda Nordström försatte sig i när hon gjorde sin "deltagande observation" som piga men som hon lika lite som Janne Josefsson nästan nittio år senare tycks ha reflekterat över. Margareta Stål för en intressant diskussion kring detta i sin doktorsavhandling och drar slutsatsen av de brev reportern efter publiceringen växlade med sin före detta arbetsgivare och hans familj att hon "tycks oförmögen att på djupet inse hur både förlöjligade och vanärade" de kände sig. Ester Blenda Nordström identifierar sig med sin journalistroll och kräver självständighet och tolkningsföreträde vad gäller det egna materialet.

Men om jag kan se en linje från Ester Blenda Nordström till Janne Josefsson så vill jag i varje fall antyda en annan, mjukare, linje som går från Wendela Hebbe till Mustafa Can som var reportervikarie på DN när han skrev det reportage som gav också honom Stora journalistpriset, som "Årets berättare" 2002. Troligtvis har han lika lite studerat den förebild jag nu ger honom som Janne Josefsson har satt sig in i Ester Blenda Nordströms arbetssätt.

Men jag ser dessa två reportrar som företrädare för två olika traditioner i socialreportagets historia.

Även Mustafa Can gjorde reportage om rasism och främlingsfientlighet men med en helt annan metod. Han följde tre ledande företrädare för Sverigedemokraterna i både vardagsliv och partiarbete:

Mustafa Can berättar om sina möten med partiets företrädare och anhängare:

”Under den månad vi följer partiet inför valet ska alla Sverigedemokrater vi träffar samtala med mig som om jag inte tillhör ’dom andra’. Som om jag vore ett exklusivt undantag från ’den stora massan av invandrare som är orsaken till att svenskheten är på väg att dö ut och med den även Sverige som nation’.”

Han följer 71-åriga Gun som tycks ha blivit lite morsa både för männen i partiet och för alla sympatiserande pensionärer som hon varmt och välkomnande tar hand om. Lite morsa också för den 32-åriga Mustafa. Hennes sista replik till Mustafa Can och som också bildar avslutning på hans långa reportage visar hur föga konsekventa människor är:

”-Jag vet inte vad du känner för Sverige. Men jag ser inte dig som invandrare. Ett tag tyckte jag att du var som en lillebrorsa för mig, men nu känner jag nästan...Många varnade mig och sa att jag borde se dig som fiende...men jag funkar inte så.”

Nej, hur funkar människor? Det är den nyfikna frågan som dröjer sig kvar efter läsningen av Mustafa Cans reportage och den som också driver honom själv. Så mycket mer spännande än den uppdelning av människor i ensidigt goda eller onda som jag tycker Janne Josefssons reportage leder fram till. DN-reportaget öppnar, SVT-reportaget sluter.

När jag sedan hörde Mustafa Can sommarprata i Sveriges Radio i juli 2003, förstärktes intrycket av en ömsint, medkännande journalist men med en starkt uppfordrande röst som kräver förändring. Och han gör det genom att vädja till människors inlevelse.

Han talade om sin mamma: ”Hon sitter alltid där med sina gamla, lätt darrande händer ihopknäppta vid köksbordet i det blå höghuset på västgötsläppen. Hon tittar på något långt bort som vi andra inte ser. Hon tittar, väntar, tyst, stilla. Vad är det hon ser som vi inte ser?” Och så berättar han om de sju barnen, hans syskon, som alla dog vid späda ålder innan hans mamma födde sju barn som fick leva, av vilka han är yngst. Han ser för sig den femtonåriga flicka hon var ”när hon vaggade sitt första döda barn i sina späda armar, oceanerna av tårar längs med hennes äppelrosa kinder ...”

Bara nu inte någon snorkig radiorecensent ger honom påskrivet för att vara för sentimental, tänkte jag när jag lyssnade - och grät i kapp med sommarregnet .

Han talade om kvinnan i en kurdisk by som torterats till döds av en turkisk militär framför ögonen på förskräckta bybor därför att hon vägrade berätta var hennes politiskt aktiva dotter gömde sig. Han talade om alla dessa kvinnor som flimrar förbi i teverutan, mödrar utan namn som står i sönderbombade hus och skriker ut sin sorg efter saknade barn.

Och jag tänkte: Moderskraften – när talar vi annars om den i vårt svala samtalsklimat? Den som var temat för Wendela Hebbes hyllade men nu bortglömda socialreportage.

Ami Lönnroth

Källor:

Wendela Hebbe: ”Arbetskarlens hustru”, socialreportage, ursprungligen publicerat i Aftonbladet den 21 januari 1846, åter publicerat i tidskriften WendelAvisan 2/97, medlemstidning för föreningen Wendelas Vänner, Södertälje.

Astrid Lindgren: Pippi Långstrump i söderhavet , Rabén & Sjögren, 1948

Britt Hultén: Förändra verkligheten! Det sociala reportaget från Zola till Zaremba (Ordfronts förlag, 1995)

Margareta Stål: Signaturen Bansai Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet (Institutionen för journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet, 2002)

Janne Josefsson: Reportage i Uppdrag granskning, SVT 2002-09-10

Ami Lönnroth: ”Samhällsjournalistik – inlevelse eller egotripp?” Gästföreläsning vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK) vid Stockholms universitet, 2002-10-08

Mustafa Can: ”I Sveriges namn”, DN lördag/söndag 2002-09-28

Mustafa Can: Sommarprogram i SR P1 2003-07-08